

Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej (Yearbook of the Institute of East-Central Europe)

ISSN 1732-1395

Instrukcje dla autorów i Rocznik online:
<https://ies.lublin.pl/rocznik>

Rola koncepcji *path dependence* w wyjaśnianiu efektywności transformacji w państwach Europy Środkowo-Wschodniej

Renata Duda^a

^a Uniwersytet Wrocławski

Opublikowano online: grudzień 2019

Sposób cytowania: R. Duda, *Rola koncepcji «path dependence» w wyjaśnianiu efektywności transformacji w państwach Europy Środkowo-Wschodniej*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 17 (2019), z. 1, s. 143-157, DOI: 10.36874/RIESW.2019.1.6.

„Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” („Yearbook of the Institute of East-Central Europe”) jest kwartalnikiem. Poszczególne teksty bądź całe zeszyty publikowane są w języku polskim lub angielskim. Na liście czasopism naukowych MNiSW z 31 lipca 2019 roku „Rocznik IEŚW” znajduje się z liczbą 70 punktów. Jest również uwzględniony w bazach ICI Journals Master List, Central and Eastern European Online Library, BazEKon oraz ERIH PLUS.

Renata Duda*

Rola koncepcji *path dependence* w wyjaśnianiu efektywności transformacji w państwach Europy Środkowo-Wschodniej

The Role of the *Path Dependence* Concept in Explaining the Effectiveness of the Transformation Process in Central and Eastern Europe

Abstract: The article aims to present the driving forces, defined as the *path dependence* approach, shaping systemic changes in the Central and Eastern Europe. It will also consider the usefulness of this concept for explaining the different results of the political and economic transformation.

Keywords: political transformation, path dependence, transition towards democracy, Central and Eastern Europe (CEE), transition countries

1 Uwagi wstępne

Zapoczątkowana na początku lat 90. XX w. transformacja ustrojowa państw Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW) nie tylko nie miała precedensu w gospodarczej historii świata, ale również brakowało jej solidnej podbudowy teoretycznej¹ wskazującej, w jaki sposób przejść od systemu autorytarnego z centralnie planowaną gospodarką do porządku demokratycznego opartego na rynkowych zasadach. Wszystkie więc naukowe dociekania, zmierzające do przeanalizowa-

* Dr hab. Renata Duda – Uniwersytet Wrocławski (Wrocław, Polska), ORCID: 0000-0002-0476-9111, e-mail: renata.duda@uwr.edu.pl.

¹ Arend Lijphart już w 1992 r. zwracał uwagę na brak generalnej teorii odnoszącej się do procesu przejścia od komunizmu do demokracji. A. Lijphart, *Democratization and Constitutional Choices in Czecho-Slovakia, Hungary and Poland 1989–91*, „Journal of Theoretical Politics” 1992, vol. 4, no. 2.

nia odmiennych rezultatów strategii transformacyjnych przyjętych przez państwa EŚW, są działaniami niejako *ex post* i ze względu na swoją wielowymiarowość nie doprowadziły do powstania jednej, spójnej teorii zdolnej wyjaśnić wszystkie mechanizmy zastosowanej praktyki. Chęć uniwersalizacji rozwijanych po II wojnie światowej badań etykietowanych jako „przejście do demokracji” (w tym klasycznego paradygmatu Dankwarta Rustowa², wypracowanego już w latach 70. XX w. dla wyjaśnienia transformacji w państwach Ameryki Łacińskiej oraz Europy Południowej) spotkała się ze zróżnicowaną reakcją środowiska zachodnich politologów. Część autorów (Schmitter, Karl), uznając podobieństwo przemian zachodzących w Europie do tych przebiegających w państwach Ameryki Łacińskiej, postulowała utrzymanie wypracowanych wówczas ram koncepcyjnych i teoretycznych do wyjaśniania procesów transformacyjnych zachodzących w dawnych państwach bloku radzieckiego³. Claus Offe z kolei zwracał uwagę na specyficzne cechy transformacji w Europie (towarzyszące jej spory terytorialne oraz konieczność przeprowadzenia, obok modernizacji politycznej i konstytucyjnej, również reformy sektora ekonomicznego) i zalecał ostrożność w posługiwaniu się paradygmatem powstałym dla wyjaśniania zmiany reżimów niekomunistycznych z funkcjonującą gospodarką rynkową, sugerując jednocześnie potrzebę stworzenia nowych metod badawczych⁴. Obecnie w literaturze przedmiotu zauważyć można stopniowe odchodzenie od poszukiwania generalnej teorii demokratyzacji i skupienie się na wyjaśnianiu uwarunkowań poszczególnych jej etapów konceptualizowanych jako tranzycja oraz

- 2 D. Rustow, *Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model*, „Comparative Politics” 1970, vol. 2, no. 3.
- 3 P. Kopecký, C. Mudde, *What Has Eastern Europe Taught Us About the Democratisation Literature (and Vice Versa)?*, „European Journal of Political Research” 2000, vol. 37, no. 4, s. 518. Por. P. C. Schmitter, T. L. Karl, *The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go?*, „Slavic Review” 1994, vol. 53, no. 1.
- 4 Claus Offe zwracał uwagę na towarzyszący transformacji lat 90. tzw. dylemat równoczesności, polegający na jednoczesnym występowaniu kilku etapów, które w przypadku zachodnioeuropejskich demokracji wprowadzane były stopniowo (od państwa narodowego do kapitalizmu i następnie do systemu demokratycznego), a w państwach EŚW przebiegały niemalże równocześnie. C. Offe, *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodniemieckie*, Warszawa – Kraków 1999, s. 38, 43.

konsolidacja demokracji, których zdefiniowanie nie było zabiegiem łatwym do przeprowadzenia⁵.

Celem publikacji nie jest przedstawienie definicyjnych zmagających, które towarzyszyły naukowej refleksji nad procesami transformacyjnymi, niemniej jednak dla klarowności wyводу przedstawione zostanie znaczenie podstawowych pojęć związanych ze zmianami systemowymi w Europie Środkowo-Wschodniej. W niniejszym artykule przyjmuję, że transformacja ustrojowa jako proces prowadzący do zmiany systemu politycznego składa się z sekwencji mniej lub bardziej gwałtownych zdarzeń obejmujących 1) tranzycję jako okres przejściowy pomiędzy reżimem autorytarnym a tym, co się jeszcze w pełni nie ukształtowało, co oznacza, że wynik zmiany stanowi niewiadomą i może, ale nie musi, doprowadzić do 2) konsolidacji demokracji, czyli procesu stabilizacji i dalszych przemian systemowych, prowadzących do utrwalenia demokracji jako typu reżimu politycznego⁶. Zwrócić należy również uwagę na zasadnicze różnice pomiędzy reformami gospodarczymi podjętymi w ramach realnego socjalizmu (takie reformy zostały przeprowadzone w Związku Radzieckim jako *glasnost* i *pierestrojka*, w Polsce w latach 80. oraz na Węgrzech w 1968 r.) a zdefiniowaną wyżej tranzycją ku demokracji. W pierwszym przypadku korekta sposobu funkcjonowania istniejącego ustroju ekonomiczno-politycznego podejmowana jest nie po to, aby go zmienić, lecz wręcz przeciwnie – aby go zachować poprzez uelastycznienie systemu i zwiększenie jego zdolności adaptowania do zmieniających się technicznych i kulturowych warunków gospodarowania⁷. Uzyskana w wyniku przemian większa efektywność przedsiębiorstw służyć ma również pozyskaniu społecznego poparcia, bądź przynajmniej większej tolerancji społeczeństwa dla funkcjonują-

5 Na trudności w jednoznacznym zdefiniowaniu tych terminów zwracają uwagę C. Schneider i P. C. Schmitter, *Liberalization, Transition and Consolidation: Measuring the Components of Democratization*, „Democratization” 2004, vol. 11, no. 5, s. 59–90. Z kolei Kopecký i Mudde wskazują na „konceptyjny bałagan” panujący w tranzytologii i konsolidologii, szerzej: P. Kopecký, C. Mudde, *What Has Eastern Europe*, s. 519 i nast.

6 Przy takim zdefiniowaniu pojęć, używane przez mnie określenie transformacja jest równoznaczne z tranzycją, ponieważ staram się przedstawić uwarunkowania (konceptualizowane jak *path dependence*), które wpłynęły na rezultat zmian systemowych w początkowej fazie ich przebiegu, czyli w okresie tranzycji. A. Antoszewski, R. Herbut (red.), *Leksykon Politologii*, Wrocław 2004, s. 460–461.

7 G. W. Kołodko, *Wielka Transformacja 1989–2029. Uwarunkowania, przebieg, przyszłość*, „Ekonomista” 2009, nr 3, s. 356–357.

cego systemu. Zabiegi te służyć mają złagodzeniu społecznych napięć oraz umocnieniu władzy, ale wdrożenie polityki liberalizacji nie musi przekładać się na rozpoczęcie procesu demokratycznych przemian ani na ich rezultat. Od liberalizacji należy odróżnić transformację, która z założenia nie jest próbą zreformowania istniejącego ustroju, ale oznacza wyeliminowanie poprzedniego systemu i zastąpienie go nową jakością, oznaczającą całościową i radykalną zmianę dotychczas stosowanych rozwiązań politycznych i gospodarczych⁸.

Tak zdefiniowane procesy przejścia od systemu autorytarnego do demokracji oraz kształtowanie się skonsolidowanego systemu demokratycznego są przedmiotem dwóch wyodrębnionych subdyscyplin nauki o polityce – tranzytologii i konsolidologii⁹. Przy czym należy zaznaczyć, że przez długi czas zachodnia politologia przyjmowała *a priori* dwa założenia. Po pierwsze, że siły niezbędne do zainicjowania procesu tranzycji ku demokracji i te, które warunkują konsolidację demokracji, są takie same¹⁰. Po drugie zaś, do końca lat 90. XX w. wielu politologów podzielało pogląd Rustowa o sekwencji etapów demokrytyzacji (zakończonych ostatecznie stanowieniem demokracji) i określało wszystkie państwa odchodzące od reżimu autorytarnego mianem transformujących (*transition countries*). W rzeczywistości jednak wiele z nich nie porusza się ścieżką wytyczoną przez Rustowa w kierunku demokracji, lecz zatrzymuje się w tzw. szarej strefie lub nawet cofa się do ustroju autorytarnego¹¹. Po ponad 25 latach doświadczeń transfor-

8 W. Jarmołowicz, D. Piątek, *Strategie transformacji a doświadczenia wybranych krajów. Elementy analizy porównawczej*, „Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego” 2008, nr 6, s. 206.

9 Subdyscypliny te wyłoniły się w latach 70. XX w. w wyniku badań nad przemianami politycznymi w Ameryce Łacińskiej oraz Europie Południowej. Andrzej Antoszewski jest sceptyczny wobec polskich nazw subdyscyplin naukowych, określając je jako „niezbyt piękne”. Szerzej na temat metodologicznych kwestii związanych z rozwojem tranzytologii i konsolidologii: A. Antoszewski, *Współczesne teorie demokracji*, Warszawa 2016, s. 150 i nast.

10 Teza o konieczności rozróżnienia czynników warunkujących narodziny demokracji (demokratyczną tranzycję) od tych, które sprzyjają utrwaleniu demokracji, była jednym z założeń klasycznego już paradygmatu demokracji Dankwarta Rustowa. Teza ta wywołała polemikę w środowisku tranzytologów, ponieważ podważała wcześniej sformułowany konsensus mówiący, że te same siły, które powodują rozpoczęcie demokratycznych przemian, sprzyjają również konsolidacji demokracji jako typu politycznego reżimu. Por. D. Rustow, *Transitions to Democracy*, s. 347 oraz A. Antoszewski, *Współczesne teorie*, s. 151.

11 Tylko ok. 20 państw (m.in. Polska, Czechy, Węgry, Słowenia i Estonia), spośród 100 określanych jako kraje transformujące się, jest zdaniem Thomasa Carothersa na najlepszej drodze do ustanowienia prawidłowo funkcjonującej demokracji. Koncepcja Carothersa jest najbardziej znaną

macji ustrojowej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, eksperci są zgodni nie tylko co do tego, że czynniki warunkujące przejście do demokracji są odmienne od tych, które umożliwiają jej utrwalenie¹², ale idą znacznie dalej, podkreślając, że demokratyczna tranzycja nie musi koniecznie doprowadzić do powstania skonsolidowanej demokracji – może ona przynieść odwrotny skutek i umożliwić powstanie ustabilizowanego autorytaryzmu. Rację ma więc Andrzej Antoszewski, który podkreśla, że badania nad tranzycją i konsolidacją demokracji, wychodząc z odmiennych założeń i stosując inne metody badawcze, ukierunkowane są na realizację różnych zadań badawczych¹³. Tranzytologia skupia się na opisanu i wyjaśnieniu procesu tranzycji demokratycznej (*transition towards democracy*), czyli przedstawieniu sił sprawczych, które doprowadziły do upadku autorytarnego reżimu i ustanowienia podstaw demokratycznego ładu politycznego. Podczas gdy badania nad demokratyzacją (konsolidologia) usiłują zidentyfikować i skatalogować czynniki konsolidujące nowo powstałą demokrację tak, aby była ona stabilna, efektywna oraz społecznie akceptowana.

2. Koncepcja *path dependence*

W świetle wcześniejszych założeń, celem mojego artykułu będzie przedstawienie sił sprawczych, konceptualizowanych jako podejście *path dependence*, w grupie państw Europy Środkowo-Wschodniej (Polska, Czechy, Węgry) oraz rozważenie ich eksplanacyjnej przydatności do wyjaśniania zróżnicowanych rezultatów procesów transformacji¹⁴. Koncepcja zależności od szlaku (*path dependence*) zakłada

krytyką trójfazowego modelu przejścia do demokracji Rustowa, szerzej: T. Carothers, *The End of the Transition Paradigm*, „Journal of Democracy” 2002, vol. 13, no. 1, s. 9.

- 12 Andrzej Antoszewski wymienia następujące czynniki, które przyczyniają się do powstania skonsolidowanej demokracji: 1) zminimalizowanie politycznego znaczenia sił związanych ze starym reżimem, co należy wyraźnie odróżnić od politycznej ekskluzji niezgodnej z demokratycznymi standardami; 2) alternacja władzy; 3) akcesja do Unii Europejskiej i konieczność wywiązania się z kryteriów kopenhaskich. A. Antoszewski, *Wyboista droga ku demokracji i autorytaryzmowi w świecie pokomunistycznym*, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2014, no. 16, s. 13–14.
- 13 A. Antoszewski, *Współczesne teorie*, s. 163.
- 14 Przy określaniu efektywności procesów kierowałam się wynikami badań przedstawionymi w raporcie przygotowanym przez Cato Institute *25 Years of Reforms in Ex-Communist Countries*. Autorzy przy zastosowaniu odpowiedniej metodologii wyodrębnili grupę państw liderów transformacji (Polska, Czechy, Węgry), które w odniesieniu do wskaźników ekonomicznych oraz społecznych osiągnęły najlepsze rezultaty. Przy czym należy wyraźnie zaznaczyć, że autorzy raportu próbo-

wpływ szeroko pojętego dziedzictwa historycznego, które najczęściej określane jest jako spuścizna komunizmu, na efektywność podejmowanych reform, zwłaszcza w ich początkowej fazie, czyli w trakcie trwania tranzycji ku demokracji. Przyjmując perspektywę zależności od szlaku, transformacja określana jest jako proces kumulowania się pozytywnych lub negatywnych efektów, na której rezultat w większym stopniu oddziałują działania podejmowane w starym, autorytarnym systemie niż te podejmowane w okresie późniejszym¹⁵. Od początku naukowej refleksji nad zmianami systemowymi w państwach EŚW zauważyć można dążenie do jak najszerzego określenia czynników wpływających na rezultat wysiłków transformacyjnych tak, aby możliwe było ujęcie wszystkich aspektów ówczesnej rzeczywistości. Efektem tej wzmożonej aktywności naukowej jest mnogość eksplanacji ukierunkowanych na zidentyfikowanie czynników odpowiedzialnych za sukces transformacji¹⁶. Warto zaznaczyć, że żadnego z wyjaśnień nie należy traktować w sposób deterministyczny i trzeba zgodzić się z poglądem Andrzeja Antoszewskiego. Podkreśla on, że o efekcie zmian ustrojowych nie decydują jednostkowe czynniki, do których można zaliczyć dziedzictwo historyczne, uwarunkowania, w których rozpoczął się proces tranzycji, realizowaną strategię transformacyjną (ścieżka gradualistyczna lub tzw. terapia szokowa), wybór konkretnych rozwiązań instytucjonalnych czy zakres pomocy zagranicznej, ale ich szczególna konfiguracja, umożliwiająca zdobycie zasobów niezbędnych do efektywnego sprawowania władzy¹⁷.

Biorąc pod uwagę specyficzny materiał badawczy (dziedzictwo historyczne), wydawać by się mogło, że koncepcja *path dependence* jest

wali wyjaśnić, która z zastosowanych przez państwa postkomunistyczne strategii transformacyjnych (tzw. terapia szokowa czy gradualistyczna) okazała się bardziej skuteczna. Natomiast celem mojego artykułu jest wyjaśnienie, w jakim stopniu tzw. warunki wyjściowe wpłynęły na sukces transformacji. Szerzej: O. Havrylyshyn, X. Meng, M. L. Tupy, *25 Years of Reforms in Ex-Communist Countries*, „Policy Analysis” 2016, no. 795.

- 15 G. Ekiert, *Prawidłowości transformacji w Europie Wschodniej*, „Studia Socjologiczne” 2011, nr 1, s. 504.
- 16 Identyfikacja czynników odpowiedzialnych za przebieg procesu transformacji i odpowiedź na pytanie, dlaczego niektórym państwom udało się osiągnąć sukces, a innym nie, w sposób kompleksowy przedstawione są w publikacjach: G. Ekiert, J. Kubik, M. A. Vachudova, *Democracy in the Post-Communist World: An Unending Quest?*, „East European Politics and Societies” 2007, vol. 21, no. 1, s. 7–30 oraz G. Ekiert, *Eastern Europe's Postcommunist Transformations*, [w:] *Democracies Third Wave: Lessons and Legacies*, „World Politics Review” 2012, https://scholar.harvard.edu/files/ekiert/files/world_politics_3-20-2012.pdf [14.09.2019].
- 17 A. Antoszewski, *Wyboista droga*, s. 11.

mało użytecznym narzędziem w tranzytologii, co potwierdzają lata 90. XX w., kiedy pierwsze próby wyjaśnienia procesów transformacji interpretowano w duchu dominującego paradygmatu zgodnego z głównym nurtem ekonomii, który nie doceniał roli czynników historycznych. Podejście takie nie może dziwić, kiedy zwróci się uwagę, że istotą transformacji jest (zgodnie z definicją przedstawioną we wstępnej części artykułu) dokonanie głębokiej, jakościowej zmiany w istniejącym ustroju społeczno-politycznym, a więc niejako zakwestionowanie historycznego dziedzictwa i zerwanie z komunistyczną przeszłością. Jednak zwolennicy podejścia *path dependence* stoją na stanowisku, że system socjalistyczny wykreował pewne specyficzne wzorce zachowań zarówno w odniesieniu do przyjętych rozwiązań instytucjonalnych stosowanych w gospodarce i polityce, jak i w społecznych postawach, które nie mogą być ignorowane przy tworzeniu nowego porządku polityczno-gospodarczego. Dlatego też niektórzy badacze sytują koncepcję *path dependence* w grupie podejść alternatywnych w stosunku do tradycyjnej tranzytologii, związanej z neoliberalnymi i neoklasycznymi interpretacjami ekonomicznymi¹⁸. W przeciwieństwie do tranzytologów zakładających, że efektem procesów transformacyjnych jest linearne i w miarę bezproblemowe ukształtowanie się nowoczesnego kapitalizmu, zwolennicy podejść alternatywnych¹⁹ (w tym koncepcji *path dependence*) opierają się na ewolucyjnym zrozumieniu postkomunistycznych transformacji. Według tego wyjaśnienia, budowa nowego ładu nie odbywa się w politycznej próżni, ale na bazie wcześniej przyjętych rozwiązań instytucjonalnych (nawet jeśli intencją reformatorów jest jak najdalsze

18 Jak podkreśla Peter Pavlínek, jego badania prowadzone w pierwszej połowie lat 90. ubiegłego wieku w Czechach pokazały niespójność z dominującą wówczas neoliberalną i neoklasyczną interpretacją postkomunistycznej transformacji. Zmiany, jakie miały wówczas miejsce w Czechach, nie stanowiły radykalnego odejścia od państwowego socjalizmu, wręcz przeciwnie – analiza autora pokazała, że istnieją silne interakcje między przeszłością a teraźniejszością zarówno w odniesieniu do systemu gospodarczego, jak i życia społecznego, szerzej: P. Pavlínek, *Alternative Theoretical Approaches to Post-Communist Transformations in Central and Eastern Europe*, „Acta Slavica Iaponica” 2003, no. 20, s. 87.

19 Ibidem, s. 88. Alternatywne wyjaśnienia procesu transformacji Peter Pavlínek wywodzi z ekonomii ewolucyjnej, ekonomii instytucjonalnej, analizy sieci osadzenia ekonomicznego, marksistowskiej ekonomii politycznej, czy teorii regulacji, przyznając, że ta ostatnia jest najbardziej obiecującym alternatywnym wyjaśnieniem złożoności zmian wynikających z upadku państwowego socjalizmu i postkomunistycznych transformacji w państwach ESW (s. 108).

od nich odejście) oraz istniejącej tkanki społecznej, jej postaw, percepcji rzeczywistości oraz wzorców zachowania silnie ukształtowanych przez poprzedni system. Ten „stary” reżim konceptualizowany jest jako dziedzictwo komunizmu z wszelkimi jego negatywnymi cechami, do których zaliczyć można niesprzyjające demokracji postawy społeczne, dysfunkcjonalny system instytucjonalny oraz zaburzenie równowagi makroekonomicznej. Nie należy jednak pomijać korzystnych elementów, jak podejmowane w jego ramach próby reform, które uelastyczniały system i zwiększały jego zdolność adaptowania do zmieniających się warunków społeczno-politycznych (liberalizacja polityczna, wzrastający pragmatyzm komunistycznych elit czy wykształcenie się opozycji)²⁰. Atrakcyjność tej koncepcji nie tylko przejawia się więc w możliwości jej wykorzystania do badania problemów związanych z przebiegiem procesu transformacji (pozwala ona wskazać prawdopodobne przyczyny tych problemów i ułatwić tym samym znalezienie skutecznych mechanizmów naprawczych), ale również pomaga w zidentyfikowaniu sił sprawczych wpływających pozytywnie na zmiany systemowe. Podejście *path dependence*, mimo że może być uznane jako jednoczynnikowe, nie powinno być postrzegane jako deterministyczne²¹. Zdaniem jego zwolenników, warunki początkowe dostarczają wiarygodnych, ale nie jedynych przesłanek wyjaśniających postępy transformacji, i jak sami podkreślają, ich znaczenie jest największe we wstępnej fazie transformacji, z biegiem lat natomiast ich eksplanacyjna wartość maleje, a znaczenia nabierają jednostkowe decyzje polityczne określające przyjęcie konkretnych rozwiązań instytucjonalnych. Zgadza się z tym Peter Pavlínek, który podkreśla, że

20 G. Ekiert, *Pravidłowości transformacji*, s. 504.

21 Jak podkreśla Joanna Dzionek-Kozłowska, wielu naukowców, odwołując się do koncepcji *path dependence*, w rzeczywistości ogranicza się do jej redukcjonistycznego znaczenia ograniczonego do formuły „historia ma znaczenie”, podkreślającej rolę czynnika historycznego w kształtowaniu współczesnych wydarzeń, co nie do końca odzwierciedla intencje zarówno twórców koncepcji (B. Arthur, P. David), jak i jego popularyzatora w dziedzinie nauk społecznych, przedstawiciela nowej ekonomii instytucjonalnej, Douglassa C. Northa. J. Dzionek-Kozłowska, *Transformacja ustrojowa z perspektywy koncepcji path dependence*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2009, nr 74, s. 220. Koncepcja *path dependence* została przedstawiona w pracach: P. David, *Clio and the Economics of QWERTY*, „American Economic Review” 1985, vol. 75, no. 2, s. 332–337; B. Arthur, *Competing technologies, increasing returns and lock-in by historical events*, „The Economic Journal” 1989, vol. 99, no. 394, s. 116–131; D. C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge 1990.

przyjęcie perspektywy *path dependence* w wyjaśnianiu odmiennych rezultatów procesów transformacji niekoniecznie wiąże się z założeniem, że wszystkie rozwiązania przyjęte w postsocjalistycznym okresie są w całości zależne od ścieżki, ponieważ określone działania mogą być skutkiem czynników zewnętrznych, nie zaś historycznej ciągłości²².

Według wyjaśnienia dostarczanego przez *path dependence*, państwa Europy Środkowo-Wschodniej, które są liderami transformacji (Polska, Czechy, Węgry), jeszcze w czasach socjalizmu doświadczyły poluzowania reżimu politycznego oraz większej wolności gospodarczej, przejawiającej się chociażby istnieniem dobrze rozwiniętego sektora prywatnego (dane wskazują, że najwyższy udział sektora prywatnego w tworzeniu PKB występował w Polsce i kształtował się na wysokim poziomie 28%, nieco niższa wartość tego czynnika charakteryzowała gospodarkę Węgier – 20%)²³. Równie istotna jest aktywność silnej opozycji demokratycznej (na co zwracają uwagę Schneider i Schmitter, traktując ukształtowanie się społecznego bądź politycznego ruchu opozycyjnego wobec autorytarnego reżimu i jego wyjście na arenę polityczną jako jeden z ośmiu wskaźników mierzących tzw. model tranzykcji – Mode of Transitions-MoT²⁴), której wiedza, doświadczenie i umiejętności nabyte chociażby poprzez kontakty z Zachodem stały się ważnym kapitałem i zaczątkiem przyszłych elit politycznych (również gospodarczych), które konsekwentnie wprowadzały w życie szeroko zakrojone reformy ustrojowe. Nie bez znaczenia była prowadzona przez te państwa bardziej otwarta polityka gospodarcza, przejawiająca się naukową, technologiczną i handlową współpracą z państwami zachodnimi, która zaowocowała transferem

22 Pavlínek podaje przykład postkomunistycznej restrukturyzacji przemysłu samochodów osobowych, która co prawda w zakresie specjalizacji produkcyjnej (produkcja małych samochodów osobowych) opierała się na profilu produkcji obowiązującym w poprzednim systemie, ale jednocześnie na zależną od ścieżki naturę przekształceń wpływ miały strategie inwestycyjne międzynarodowych korporacji, które do 2000 r. stały się dominującym podmiotem w sektorze produkcji samochodów osobowych w państwach EŚW. P. Pavlínek, *Alternative Theoretical Approaches*, s. 95.

23 Z zestawienia liderów transformacji „wylamują się” Czechy, gdzie udział prywatnego sektora w tworzeniu PKB nie przekraczał 5%. Dodatkowo próby reformowania systemu socjalistycznego w tym kraju zakończyły się przyjęciem przez Komunistyczną Partię Czechosłowacji twardego kursu nieprzychylnego tendencjom liberalnym. Dane zaczerpnięte z: M. S. Borisch, M. Noel, *Private Sector Development During Transition. The Visegrad Countries*, „World Bank Discussion Papers” 1996, s. 88.

24 C. Q. Schneider, P. C. Schmitter, *Liberalization, Transition and Consolidation*, s. 65–66.

wiedzy i kapitału jako niezbędnej podbudowy przyszłych reform. Zdaniem Grzegorza Ekierta, wiedza i umiejętności nabyte zarówno przez pragmatycznie nastawione elity komunistyczne (jak to miało miejsce w przypadku Węgier), jak i opozycję demokratyczną (jak w przypadku Polski i Czechosłowacji) w państwowym socjalizmie stały się ważnym kapitałem po jego upadku, co w konsekwencji sprzyjało w miarę bezproblemowemu przejściu do nowego demokratycznego reżimu²⁵.

Próbie (w mojej ocenie udaną) skonstruowania teoretycznego modelu wyjaśniającego rolę różnego typu uwarunkowań (wewnętrznych i zewnętrznych) wpływających na rezultaty procesu transformacji ustrojowej w państwach EŚW podjęła Monika Bąk, która w metodologicznie i merytorycznie poprawnym procesie badawczym usiłowała przedstawić czynniki sprzyjające bądź utrudniające przeprowadzenie transformacji ustrojowej²⁶. Wartość owych uwarunkowań została dokładnie zmierzona, a efektem tej skomplikowanej i dokładnie przeprowadzonej operacji jest przypisanie różnej wagi poszczególnym grupom czynników zewnętrznych i wewnętrznych. Wśród faktorów o wewnętrznym charakterze autorka wymieniła czynniki geograficzne, kulturowe, historyczne oraz ekonomiczne. Przy czym zbieżne z tymi, które mogą być brane pod uwagę przy wyjaśnianiu postępów transformacji zgodnie z koncepcją *path dependence*, są zarówno te zakwalifikowane przez Autorkę jako ekonomiczne (zamożność państwa u progu przemian, udział sektora prywatnego w gospodarce socjalistycznej, reformowanie systemu autorytarnego, kierunki eksportu, poziom uprzemysłowienia), jak i te, w mniejszym stopniu, określone jako historyczne (tradycje niepodległościowe, spuścizna komunistyczna, konflikty wewnętrzne). Autorka wyszła z założenia, że łączne oddziaływanie wszystkich czynników wewnętrznych jest porównywalne z wpływem czynników zewnętrznych, co jest zbieżne z założeniami Grzegorza Ekierta, który podkreślał, że w przeciwieństwie do wcześniejszych demokratyzacji (w Ameryce Łacińskiej oraz w Europie Południowej), w Europie Wschodniej czynniki o charakte-

25 G. Ekiert, *Prawidłowości transformacji*, s. 518–520.

26 Badaniu poddanych zostało 20 państw Europy Środkowo-Wschodniej, szerzej: M. Bąk, *Uwarunkowania transformacji gospodarczej w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] G. W. Kołodko, J. Tomkiewicz (red.), *20 lat transformacji, osiągnięcia, problemy perspektywy*, Warszawa 2009, s. 13–48.

rze międzynarodowym odegrały zasadniczą rolę i w znacznym stopniu wpłynęły na dekonstrukcję starego reżimu, przekazanie władzy oraz konsolidację nowego systemu instytucjonalnego²⁷. Wyniki badań wyraźnie pokazują, że czynniki ekonomiczne odgrywają największą rolę spośród czynników wewnętrznych warunkujących przebieg transformacji, a stan gospodarki w momencie rozpoczęcia przemian ustrojowych (tzw. warunki wyjściowe) w sposób wyraźny kształtował transformację, stwarzając zespół pozytywnych uwarunkowań przede wszystkim dla krajów byłej Jugosławii (w których proces transformacji został o kilka lat opóźniony ze względu na wybuch konfliktu, wyjątkiem była Słowenia, która nie doświadczyła wojny i zaliczana jest do grupy liderów transformacji), Polski oraz Węgier²⁸. Czechy, gdzie tradycje reform gospodarczych i politycznych są co prawda głębokie, ale ostatecznie po Praskiej Wiośnie (1968 r.) ich efekty zostały cofnięte, co spowodowało, że warunki wyjściowe Czech, w porównaniu ze zliberalizowanymi reżimami Węgier i Polski, wypadają nieco gorzej.

Rolę uwarunkowań historycznych warto przeanalizować na przykładzie Węgier, które w okresie socjalistycznym były państwem najbardziej otwartym na świat zachodni, co było pokłosiem specyficznego społeczno-politycznego kompromisu zawartego między rządem a społeczeństwem po wydarzeniach z 1956 r. Porozumienie, którego celem była obietnica większej wolności gospodarczej i poprawa warunków życia w zamian za zaniechanie prób kwestionowania socjalistycznego reżimu, rząd węgierski starał się zachowywać przez cały okres socjalistyczny²⁹. Reformując system gospodarczy poprzez częściowe zniesienie systemu centralnego planowania (1968 r.), stworzenie instytucji niezbędnych do funkcjonowania gospodarki rynkowej, uwolnienie cen oraz przekierowanie eksportu na Zachód, Węgry systematycznie odchodziły od socjalistycznego modelu ekonomicznego w stopniu największym spośród wszystkich państw EŚW. Zdaniem Erica Magnina, próby reformowania węgierskiej gospodarki (co – jak zostało pokazane wcześniej – uruchomiło proces „uczenia się” mechanizmów gospodarki rynkowej), jej powiązanie z Europą Zachodnią oraz korzystna

27 Ibidem, s. 15–16, por. G. Ekiert, *Prawidłowości transformacji*, s. 512–513.

28 M. Bąk, *Uwarunkowania transformacji gospodarczej*, s. 24, 28.

29 E. Magnin, *Path-Dependence and Initial Conditions in the Transition Process: The Cases of Hungary and Romania*, „Journal of Economics and Business” 2002, vol. 5, no. 1, s. 70–73.

sytuacja makroekonomiczna u progu przemian wzbudziły zaufanie zagranicznych inwestorów i przyczyniły się do ogromnego napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych (BIZ), czemu sprzyjała przyjęta formuła prywatyzacji oparta na sprzedaży aktywów głównie podmiotom zagranicznym³⁰. Również wola uregulowania wysokiego zadłużenia zagranicznego bez chęci jego renegocjacji podkreślała wiarygodność finansową węgierskiej gospodarki.

Przyjąć należy, że chęć zliberalizowania węgierskiej gospodarki i uzyskania większej społecznej akceptacji dla funkcjonującego systemu socjalistycznego doprowadziła do wprowadzenia elementów wolnego rynku, co później znacznie ułatwiło przejście do w pełni funkcjonującej gospodarki rynkowej. Warto również zwrócić uwagę na polityczną płaszczyznę proreformatorskich działań węgierskiego rządu. Po rewolucji 1956 r., mimo że liberalizacja gospodarcza wprowadzana była pod radzieckie dyktando, a premier Jonas Kadar (należący do liberalnego skrzydła partii) był narzuconym przez władze radzieckie przywódcą, to jednak reformy obejmowały coraz więcej aspektów życia gospodarczego. Wprowadzanie elementów gospodarki rynkowej okazało się procesem bolesnym przede wszystkim ze względu na inflację i realny spadek dochodów. Pogarszające się warunki życia oraz czasowy odwrót od reform gospodarczych (początek lat 70. XX w.) były zaczynem powstania węgierskiej opozycji, która jednak nigdy nie przyjęła zinstytucjonalizowanej formy szerszego ruchu dysydenckiego. Daleko istotniejsze zmiany polityczne zachodziły więc w samej partii rządzącej (Węgierska Socjalistyczna Partia Robotnicza), w której do władzy doszło nowe pokolenie młodych, dobrze wykształconych i proreformatorsko nastawionych komunistycznych działaczy, którzy w 1986 r. zaczęli opracowywać program reform³¹. W związku z tym, w odróżnieniu od innych państw EŚW, koniec systemu socjalistycznego był wspierany przez reformistyczne skrzydło partii komunistycznej jeszcze w trakcie trwania systemu, co stanowi o wyjątkowości węgierskiego modelu³².

30 Ibidem, s. 72.

31 A. Pawlak, *Polska i węgierska droga do demokracji w perspektywie porównawczej*, „Acta Universitatis Lodzianis” 2005, nr 78, s. 163.

32 E. Magnin, *Path-Dependence*, s. 71.

Przyjąć należy, że wszystkie te historyczne uwarunkowania przyczyniły się do powstania sprzyjających warunków wyjściowych do przeprowadzenia transformacji ustrojowej i jakkolwiek w początkowym okresie rząd zdecydował się na gradualistyczną strategię transformacyjną (formuła szybkich przemian została wdrożona w 1994 r.), to ostatecznie długoterminowe rezultaty transformacji są dla Węgier jak najbardziej pozytywne, ponieważ znalazły się w grupie państw-liderów transformacji³³.

3. Zakończenie

Spojrzenie na złożony i wielowymiarowy proces transformacji ustrojowej przebiegającej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej nie daje łatwej odpowiedzi na pytanie, dlaczego niektóre państwa odniosły sukces w budowie stabilnej demokracji z funkcjonującą gospodarką rynkową, inne zatrzymały się w tzw. szarej strefie, a nieliczne skonsolidowały system autorytarny. Analiza przemian w EŚW była wyzwaniem dla zachodniej politologii, która do lat 90. XX w. nie miała doświadczenia z wyjaśnianiem procesu przemian reżimów komunistycznych. Nowa jakość komunistycznej transformacji względnie szybko pokazała, że stosowane do tej pory narzędzia oparte na ekonomicznych interpretacjach okazały się niewystarczające do wyjaśniania skomplikowanej materii przejścia z systemu autorytarnego z gospodarką nakazowo-rozdzielczą do systemu demokratycznego opartego na zasadach wolnego rynku. Nowy mechanizm wyjaśniania rezultatów transformacji w oparciu o analizę czynników historycznych *path dependence* z dosyć dużym trudem torował sobie drogę do powszechnego uznania wśród politologów i nawet obecnie postrzegany jest jako alternatywny w stosunku do interpretacji *stricte* ekonomicznych.

Celem artykułu nie było dokonanie dogłębnej analizy skuteczności koncepcji *path dependence* w osiągnięciu sukcesu transformacji, a jedynie zasygnalizowanie jej mocy eksplanacyjnej w odniesieniu do państw EŚW, które w okresie trwania reżimu komunistycznego doświadczyły

33 Zgodnie z zestawieniem przedstawionym w: O. Havrylyshyn, X. Meng, M. L. Tupy, *25 Years of Reforms in Ex-Communist Countries*.

liberalizacji życia politycznego i gospodarczego. Polska, Czechy, Węgry, które dokonały udanej transformacji w kierunku demokracji, jeszcze w ramach starego socjalistycznego reżimu podjęły eksperyment liberalizacji życia gospodarczego (w mniejszym stopniu politycznego), wprowadzając do centralnie sterowanej gospodarki pewne elementy wolnego rynku. Pozwoliło to na wykształcenie pragmatycznie zorientowanej elity komunistycznej i uruchomiło proces uczenia się mechanizmów związanych z przejawami liberalizacji wdrażanej w czasie trwania systemu autorytarnego, co w konsekwencji sprzyjało w miarę bezproblemowemu przejściu do nowego, demokratycznego reżimu. Równie istotna była względna otwartość socjalistycznych gospodarek tych państw na naukową, handlową i technologiczną współpracę z zachodnimi demokracjami, która po pierwsze – uruchomiła transfer wiedzy i technologii, po drugie zaś – w pewnym sensie przygotowała środkowoeuropejskie przedsiębiorstwa do bardziej efektywnego radzenia sobie z wprowadzonymi w ramach transformacji mechanizmami rynkowymi i instytucjami demokratycznymi. Decydując się na przedstawienie ścieżki zależności od szlaku, starałam się wyjaśnić, dlaczego niektóre państwa były w stanie odpowiedzieć na wyzwania i szanse stworzone przez upadek sowieckiego imperium w sposób bardziej skuteczny niż inne. Przyjęcie koncepcji *path dependence* oznacza, że sukces reform i ich społeczna akceptacja uwarunkowane są nie tylko wyborem konkretnej ścieżki reform czy polityczną wolą postsocjalistycznych elit politycznych, ale również historyczną spuścizną.

Bibliografia

- Antoszewski A., *Współczesne teorie demokracji*, Warszawa 2016.
- Antoszewski A., *Wyboista droga ku demokracji i autorytaryzmowi w świecie pokomunistycznym*, „Wrocławskie Studia Politologiczne” 2014, nr 16.
- Antoszewski A., Herbut R. (red.), *Leksykon Politologii*, Wrocław 2004.
- Bąk M., *Uwarunkowania transformacji gospodarczej w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, [w:] G. W. Kołodko, J. Tomkiewicz (red.), *20 lat transformacji, osiągnięcia, problemy perspektywy*, Warszawa 2009.
- Borisch M. S., Noel M., *Private Sector Development During Transition. The Visegrad Countries*, „World Bank Discussion Papers” 1996.
- Carothers T., *The End of the Transition Paradigm*, „Journal of Democracy” 2002, vol. 13, no. 1.

- Dzionek-Kozłowska J., *Transformacja ustrojowa z perspektywy koncepcji path dependence*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2009, nr 74.
- Ekiert G., *Eastern Europe's Postcommunist Transformations*, [w:] *Democracies Third Wave: Lessons and Legacies*, „World Politics Review” 2012.
- Ekiert G., *Prawidłowości transformacji w Europie Wschodniej*, „Studia Socjologiczne” 2011, nr 1.
- Ekiert G., Kubik J., Vachudova M. A., *Democracy in the Post-Communist World: An Unending Quest?*, „East European Politics and Societies” 2007, vol. 21, no. 1.
- Havrylyshyn O., Meng X., Tupy M. L., *25 Years of Reforms in Ex-Communist Countries*, „Policy Analysis” 2016, no. 795.
- Jarmołtowicz W., Piątek D., *Strategie transformacji a doświadczenia wybranych krajów. Elementy analizy porównawczej*, „Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego” 2008, nr 6.
- Kołodko G. W., *Wielka Transformacja 1989–2029. Uwarunkowania, przebieg, przyszłość*, „Ekonomista” 2009, nr 3.
- Kopecký P., Mudde C., *What Has Eastern Europe Taught Us About the Democratisation Literature (and Vice Versa)?*, „European Journal of Political Research” 2000, vol. 37, no. 4.
- Lijphart A., *Democratization and Constitutional Choices in Czecho-Slovakia, Hungary and Poland 1989–91*, „Journal of Theoretical Politics” 1992, vol. 4.
- Magnin E., *Path-Dependence and Initial Conditions in the Transition Process: The Cases of Hungary and Romania*, „Journal of Economics and Business” 2002, vol. 5, no. 1.
- North D. C., *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge 1990.
- Offe C., *Drogi transformacji. Doświadczenia wschodnioeuropejskie i wschodniemieckie*, Warszawa – Kraków 1999.
- Pavlínek P., *Alternative Theoretical Approaches to Post-Communist Transformations in Central and Eastern Europe*, „Acta Slavica Iaponica” 2003, no. 20.
- Pawlak A., *Polska i węgierska droga do demokracji w perspektywie porównawczej*, „Acta Universitatis Lodziensis” 2005, nr 78.
- Rustow D., *Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model*, „Comparative Politics” 1970, vol. 2, no. 3.
- Schmitter P. C., Karl T. L., *The Conceptual Travels of Transitologists and Consolidologists: How Far to the East Should They Attempt to Go?*, „Slavic Review” 1994, vol. 53, no. 1.
- Schneider P., Schmitter P. C., *Liberalization, Transition and Consolidation: Measuring the Components of Democratization*, „Democratization” 2004, vol. 11, no. 5.